

УДК 340.0

А.М. Шульга

**ПРАВО І ОСОБИСТІТЬ
ЯК СУБ'ЄКТ СВІДОМОЇ, ВОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ**

Стаття висвітлює особливості поведінки особистості як суб'єкта права, наголошує, що правове регулювання суспільних відносин має пряий зв'язок з усвідомлюваною, вольовою поведінкою особистості, яку необхідно відмежовувати від інших можливих її видів з огляду на проблему свободи волі, співвідношення волі й волевиявлення в поведінці людини.

Ключові слова: *правове регулювання, свобода волі, свідомі, вольова поведінка, рефлекторна поведінка, інстинктивна поведінка, імпульсивна поведінка.*

Статья освещает особенности поведения личности как субъекта права, подчеркивает, что правовое регулирование общественных отношений имеет прямую связь с осознаваемым, волевым поведением личности, которое необходимо отграничивать от других возможных его видов с учётом проблемы свободы воли, соотношения воли и волеизъявления в поведении человека.

Ключевые слова: *правовое регулирование, свобода воли, сознательное, волевое поведение, рефлекторное поведение, инстинктивное поведение, импульсивное поведение.*

Article shines features of behaviour of the person as the subject of the right, underlines, that legal regulation of public relations has a direct communication with realised, strong-willed behaviour of the person which is necessary for delimiting from other its possible kinds with the account of a problem of a free will, parities of will and will in behaviour of the person.

Key words: *legal regulation, a free will, conscious, strong-willed behaviour, reflex behaviour, instinctive behaviour, impulsive behaviour.*

Метою цієї статті є висвітлення такої особливості правового регулювання суспільних відносин як його зв'язок з усвідомлюваною, вольовою поведінкою особистості, відмежування даного роду поведінки від інших її можливих видів, розкриття змісту підходу у вітчизняній юридичній науці до розв'язання питань свободи волі, співвідношення волі й волевиявлення в поведінці людини з огляду на невіддільність правосвідомості людини від її юридично значущої поведінки.

Людина як особистість є суб'єктом свідомої поведінки, свідомої діяльності. Саме свідомість є тим, що головним чином відрізняє людину від інших живих істот. У свою чергу, індивідуальна свідомість відрізняє одну людину як особистість від іншої людини як особистості. Свідомість являє собою властивий тільки людині як суспільно-

історичній істоті вищий рівень психічного *відбиття* і *саморегуляції*. З огляду на внутрішній світ людини, емпірично свідомість виступає як безупинно мінлива сукупність почуттєвих і розумових *образів*, що випереджають її практичну діяльність¹. Розвиток людини як особистості є прямо пропорційним рівню розвитку її свідомості. Поняття "свідомість" вказує на те, що особистість – це *саморегульований суб'єкт* суспільних відносин. Впливаючи певним чином на свідомість особистості, право і регулює суспільні відносини, поведінку людей, їх об'єднань.

Свідомість досліджується такими науками як філософія, психологія, логіка, лінгвістика, нейрофізіологія, антропологія, соціологія, етнографія тощо. У *загальнотеоретичній юриспруденції* результатом дослідження свідомості у її зв'язку з правом, правовою дійсністю є вчення про "правосвідомість".

Д. А. Керимов, з огляду на сучасний стан розвитку відповідних наук зазначає, що на сьогодні спостерігається поворот науки до людини як до об'єкта пізнання, спілкування й діяльності, як до суб'єкта історичного процесу, і це обумовило підвищений інтерес до головної особливості людини – до свідомості. Однак цей інтерес лише зароджується. Філософія до останнього часу обмежувалася загальними міркуваннями з цього приводу (вирішувала питання співвідношення буття й свідомості). Психологія в останнє десятиліття забула про існування проблеми свідомості. Інакшим є стан справ в юридичній науці, де вивченню правосвідомості приділяється значна увага².

М.С. Строгович – один із перших провідних дослідників свідомості та правосвідомості – наголошував, що саме "свідома, розумна діяльність людини... знаходиться в основі правосвідомості"³. При цьому розумна діяльність завжди одночасно є і вольовою діяльністю. Оскільки, *воля*, як зазначав І. М. Сеченов, – це "дієва сторона розуму..."⁴. Д. А. Керимов, підкреслюючи предметний, дієвий характер волі, зазначає: "Руховою силою будь-якої свідомої дії... є воля", "воля,

¹ Психологія. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 369.

² Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – 2-е изд. / Д.А. Керимов. – М.: Аванта+, 2001. – С. 380.

³ Строгович М.С. Избранные труды: Проблемы общей теории права. В 3-х томах. Т.1. / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1990. – С. 54.

⁴ Сеченов И.М. Избранные произведения. В 2-х т. Т.1. / И.М. Сеченов. – М.: АН СССР, 1952. – С. 256.

з одного боку, продукт свідомості, а з іншого боку – практична дія; воля є не що інше, як перехід від теоретичного пізнання до практичної діяльності”¹.

З точки зору такої науки як психологія, особистість може бути суб’єктом різного роду поведінки. Приміром, – *рефлекторної поведінки, інстинктивної поведінки, імпульсивної поведінки*, тобто *вольова поведінка* є лише одним із можливих її видів.

Термін "*рефлекторна поведінка*" є похідним від терміна "рефлекс". Рефлекс – це опосередкована *нервовою системою* закономірна реакція – відповідь організму на *подразник*². Серед рефлексів прийнято розрізняти *безумовні й умовні* рефлекси. Приклади безумовних рефлексів: харчовий, блювотний, оборонний, статевий (загальноприйнятої їхньої класифікації немає). Безумовні рефлекси – це "спадково закріплена стереотипна форма реагування на біологічно значущі впливи зовнішнього світу або зміни внутрішнього середовища організму"³ (приклад: щоб уникнути опіку, пошкодження шкіри руки людина рефлекторно, автоматично різко її відсмикує від гарячої конфорки плити, до якої випадково доторкнулась). У чистому вигляді безумовні рефлекси практично не існують. В *онтогенезі* (процесі розвитку індивідуального організму) на їхній основі надбудовуються складні системи умовних рефлексів, котрі визначають у єдності з безумовними рефlekсами гнучкість і динамізм *поведінки*⁴.

Термін "*інстинктивна поведінка*" є похідним від терміна "інстинкт". Інстинкт – це "сукупність уроджених компонентів *поведінки й психіки* тварин і людини"⁵. В поняття інстинкт у різний час вкладався різний зміст: в одних випадках інстинкт протиставлявся *свідомості* (стосовно людини термін "інстинкт" служив для позначення *пристрастей, імпульсивної, необдуманної поведінки, "тваринної основи"* у людській психіці й т. ін.). В інших випадках інстинктом називалися складні *безумовні рефлекси*, нервові механізми для координації життєво необхідних рухів й т. ін. Таке розпливчате трактування спонукало більшість сучасних дослідників відмовитися від використання понят-

¹ Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – 2-е изд. / Д.А. Керимов. – М.: Аванта+, 2001. – С. 419.

² Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 341.

³ Там само. – С. 36-37.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С.140.

тя інстинкт як наукового терміна, зберігши, однак, термін "інстинктивне" як синонім поняття: "генетично фіксована", "спадково закріплена", "уроджена" поведінка, дія тощо¹.

Класичним прикладом *імпульсивної поведінки* може бути поведінка людини у стані *афекту*. Афект (від лат. *affektus* - широсердечне хвилювання, пристрасть) - сильний і відносно короткочасний емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин, який супроводжується різко вираженими руховими проявами й змінами у функціях внутрішніх органів. Афект розвивається в критичних умовах у разі нездатності суб'єкта знайти адекватний вихід з небезпечних ситуацій (найчастіше - це ситуації, що виникли зненацька). Афект гальмує не пов'язані з ним психічні процеси й нав'язує той чи інший стереотипний спосіб "аварійного" розв'язання ситуації (заціпеніння, втеча, агресія), який сформувався в процесі біологічної еволюції й тому виправдує себе лише в типових біологічних умовах. Для стану афекту характерне звуження *свідомості*, при якому *увага* суб'єкта повністю поглинається обставинами, що породили афект, і нав'язаними ним діями. Порушення свідомості можуть призвести до нездатності людини у подальшому згадати окремі епізоди події, що викликала афект, а у випадку винятково сильного афекту - завершитися втратою свідомості й повною *амнезією* (втратою пам'яті щодо відповідної події)².

Імпульсивна поведінка нерідко стає предметом уваги як юристів-практиків, так і юристів-учених. Приміром, російський науковець А. М. Шабуніна, досліджуючи проблему кримінальної відповідальності за злочини, вчинені *імпульсивно*, зазначає, що злочини рідко вчиняють у стані "холодного розуму", істотна частина злочинів має "ознаки імпульсивно вчинених суспільно небезпечних діянь, у той час як чинне законодавство не містить поняття імпульсивного злочину й умов кримінальної відповідальності за нього". Але у межах психологічної науки, - наголошує А. М. Шабуніна, - за останні роки вже проведені дослідження, присвячені "проблемі взаємодії у психічній діяльності свідомості й неусвідомлюваних психічних процесів". І хоча "теорія неусвідомлюваної регуляції людської поведінки загалом ще перебуває в стадії становлення й подальших пошуків, однак уже зібрано певний фактичний матеріал і зроблено низку теоретичних

¹ Психологія. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. - М.: Политиздат. 1990. - С. 140.

² Там само. - С. 33.

узагальнень, які можливо й необхідно використовувати в правових науках". Використовуючи відповідний науковий матеріал А. М. Шабуніна зазначає: "Суспільно небезпечне імпульсивне діяння не є, відповідно до чинного законодавства, злочином", оскільки "законодавчі конструкції форм вини... не відбивають особливостей механізму імпульсивної дії й не передбачають імпульсивність як суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності", хоча результати проведеного нею дослідження свідчать, що імпульсивна дія є "однією з форм прояву сполучення свідомого й неусвідомлюваного" ("психологічний механізм імпульсивної дії полягає в усвідомленні змісту й оцінці характеру діяння й у відсутності процесу мотивації"). Наприклад вона розглядає "афект як вольовий і імпульсивний акт"¹.

Що стосується *вольової поведінки* людини, то саме вона є класичним предметом уваги *загальнотеоретичної юриспруденції*. Саме про неї або про *вольові ("ідеологічні") відносини* традиційно пишуть у підручниках з теорії держави і права, коли розглядається питання *правового регулювання суспільних відносин*, визначається його предмет². Пояснюється це тим, що "право може регулювати суспільні відносини, лише впливаючи на свідомо-вольову діяльність їхніх учасників"³, тобто право регулює тільки поведінку, яка піддається зовнішньому контролю (припускає можливість встановлення і доведення поведінки як *юридичного факту*) і внутрішньому контролю (контролю з боку *свідомості, волі* людини). І такою поведінкою є виключно *вольова поведінка*. Вольова поведінка – продукт *самодетермінації* і *саморегуляції* особистості.

Воля як така – це здатність особистості до самодетермінації і саморегуляції своєї діяльності, своїх різних психічних процесів⁴. Інакше кажучи, "...внутрішнім" джерелом вольової поведінки, тією основою, що її спонукає й нею керує є сама особистість як суб'єкт волі"⁵. Парадигма вольової поведінки припускає, що між спонуканням діяти і

¹ Шабуніна А. Н. Уголовная ответственность за преступления, совершенные импульсивно: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Шабуніна Анжела Николаевна. - Волгоград, 2000. - С. 2-3, 160.

² Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навчальний посібник / П.М. Рабінович. - Львів: Край, 2008. - С. 197.

³ Явич Л.С. Общая теория права / Л.С. Явич. - Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1976. - С. 124.

⁴ Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. - М.: Политиздат, 1990. - С. 63.

⁵ Чхартішвили Ш.Н. Проблема волі в психології / Ш.Н. Чхартішвили // Вопросы психологии. - 1967. - № 4. - С. 79.

самою дією завжди є перехідний стан, у якому суб'єкт може передбачати і розуміти значення наслідків своїх можливих дій і в порядку саморегуляції робить свій вольовий вибір: здійснити дію або не діяти. У цьому проявляється так звана *свобода волі* особистості.

З точки зору правового регулювання, правозастосовної практики "дія" чи "бездіяльність" особистості завжди розглядається як її *волевиявлення*, але при цьому істотно спеціально-юридичне (прикладне) значення має питання співвідношення *волі* й *волевиявлення*. Воля і волевиявлення особистості можуть *збігатись* (приклад: людина *добровільно* дарує іншій певну річ), можуть *не збігатись* (приклад: людина внаслідок *психічного примусу* дарує іншій певну річ). Питання співвідношення *волі* й *волевиявлення* – важливе прикладне питання, але воно є лише одним із аспектів більш широкого питання – питання про наявність чи відсутність загалом у людини *свободи волі* (свободи волі як такої).

Регулюючи суспільні відносини, унормовуючи свободу особистості право попередньо розв'язує питання про здатність або нездатність людини до поведінкової саморегуляції, до вільного вибору правомірного чи протиправного варіанта своєї поведінки. Іншими словами, розв'язується питання: має чи не має особистість свободу волі. Питання про свободу волі в юриспруденції є важливим, оскільки воно безпосередньо пов'язане ще з одним питанням – питанням про *відповідальність* особистості за вчинене. Відповідати людина може тільки за вільно здійснені дії. Якщо людина має свободу волі, вона повинна відповідати за здійснене нею правопорушення. Якщо не має – не повинна зазнати відповідальності. З огляду на *вітчизняну юридичну науку*, за загальним правилом, особистість має свободу волі. В окремих випадках – не має (приклад: вчинення крадіжки людиною, яка хворіє на "клептоманію", тобто вчинення відповідного злочину психічно хворою людиною).

Питання про свободу волі людини у зв'язку з питанням юридичної відповідальності знайшло найбільш деталізовану розробку в *науці кримінального права*, оскільки кримінальна відповідальність – найсуворіший вид юридичної відповідальності. Приміром, філософ І. Кант (1724-1804) у своїй теорії кримінального права джерелом злочину називав свободу волі. Відповідно до розуміння ним волі як такої, воля не залежить від зовнішніх причин, вона є вільною, автономною, індетермінованою. Вільна воля являє собою причину, яка не має ніякої причини (це першопричина всіх вчинків, що не підпорядкову-

ється необхідності). Зазначене положення, вважав І. Кант, не потребує доказу – це річ у собі, тобто їй можна тільки вірити, але не можна пізнати¹.

З огляду на розвиток наук у зарубіжних країнах, питання про свободу волі може характеризуватись і як *дискутабельне*². Філософській науці також відомо, що прихильники *механістичного детермінізму* відкидають свободу волі, вони вважають, що вчинки людини у всіх випадках визначені зовнішніми, не залежними від неї обставинами (така метафізична концепція *абсолютивує* об'єктивну *несвободу*, призводить до *фаталізму*)³.

Попри існуючі у науковців різні точки зору щодо наявності (відсутності) свободи волі у людини як такої, *юридична практика* однозначно є орієнтованою відповідними нормами і принципами права (кримінального, адміністративного, цивільного тощо) на необхідність доказового встановлення наявності (відсутності) свободи волі людини. Відповідна проблема перманентно постає насамперед у зв'язку з прикладним значенням, приміром, такої категорії як *склад правопорушення*, елементом якого є *суб'єктивна сторона правопорушення*, котра припускає (вимагає) розв'язання питання про *вину* людини як *суб'єкта правопорушення* – її наявність чи відсутність на момент скоєння правопорушення.

Узагальнюючи зазначене необхідно зробити висновок, що право регулює тільки усвідомлювану, вольову поведінку особистості, котра на відміну від низки інших можливих видів поведінки людини завжди є продуктом її самодетермінації і саморегуляції. Парадигма юридично значущої поведінки у вітчизняній юриспруденції припускає наявність у людини свободи волі, проте воля і волевиявлення особистості в її поведінці можуть як збігатись, так і не збігатись. З огляду на чинне законодавство і правову кваліфікацію юридично значущої поведінки людини, певний проблемний статус усе ще має питання можливого прояву в такій поведінці як свідомого, так і неусвідомлюваного.

¹ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 459.

² Трубников В. М. Человек, индивид, личность, субъект деятельности / В.М. Трубников // Від громадянського суспільства до правової держави: Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 27.

³ Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1986. – С. 420.